

Роль історико-психологічних досліджень у вирішенні актуальних соціально значимих проблем

У статті обґрунтовується роль історико-психологічних досліджень у вирішенні актуальних соціально значимих проблем. На думку автора, вирішення тих чи інших соціальних проблем можливе тільки на основі їх усвідомлення і прийняття. Розглядаються такі актуальні проблеми як дисгармонія суспільно-історичного і психологічного планів розвитку, соціальні протиріччя і конфлікти, негативне або індиферентне ставлення людини до дійсності, її соціальна пасивність. Серед ключових проблем нашого суспільства автор виділяє труднощі у формуванні та розвитку цілісної, здорової особистості, її самовизначення, а також розмитість ідентичності та виховного ідеалу.

Ключові слова: історико-психологічне дослідження, усвідомлення, соціальна пасивність, особистість, самовизначення, ідентичність, ідеал.

В статье обосновывается роль историко-психологических исследований в решении актуальных социально значимых проблем. По мнению автора, решение тех или других социальных проблем возможно только на основе их осознания и принятия. Рассматриваются такие актуальные проблемы как дисгармония общественно-исторического и психологического планов развития, социальные противоречия и конфликты, негативное или индифферентное отношения человека к действительности, его социальная пассивность. Среди ключевых проблем нашего общества автор выделяет трудности в формировании и развитии целостной, здоровой личности, ее самоопределения, а также размытость идентичности и воспитательного идеала.

Ключевые слова: историко-психологическое исследование, осознание, социальная пассивность, личность, самоопределение, идентичность, идеал.

The role of historical psychological researches in the solution of actual socially significant issues is grounded in the article. From the author's perspective, solution of any social problems is only possible when the problems are realized and accepted. The article looks at such actual problems as disharmony of socio-historical and psychological plans of the development, social contradictions and conflicts, a person's negative or indifferent attitude towards reality, his/her social passiveness. Among key problems of our society the author outlines difficulties in forming and developing holistic and healthy personality, his/her self-determination, and also blur of identity and pedagogical ideal.

Key words: historical psychological researches, realization, social passiveness, personality, self-determination, identity, ideal.

*«Будь-яка наука може вважати себе повноцінною
і бути такою насправді лише тоді,
коли вона творчо й сумлінно віддзеркалює
у сьогоденних здобутках свій історичний поступ,
спираючись у русі до нового на плечі своїх геніальних діячів»
(В.А. Роменець)*

Актуальність дослідження. Ідеї культурно-історичної психології все частіше стають пріоритетним напрямом розвитку цілої низки актуальних психологічних досліджень. Саме ця тенденція визначає суміжне поле інтересів вітчизняних і зарубіжних учених і стає необхідною основою сучасних наукових проектів. Так, починаючи із 90-х років в Україні та Росії проведена низка цікавих історико-психологічних досліджень, у 2009 році створено Міжнародну організацію культурно-діяльнісних досліджень, ідейною основою якої є подальша розробка та впровадження концепції культурно-історичного розвитку психіки Л.С. Виготського. Спостерігається активне проведення Міжнародних та Всеукраїнських наукових та науково-практичних конференцій із історії психології та її підгалузі – історичної

психології, на яких проголошується, що осмислення наукової спадщини попередніх поколінь, її ретроспективна рефлексія є необхідною умовою розв'язання багатьох проблем сучасної психологічної науки та суспільства загалом. З погляду психології, новітні соціальні проекти і технології, спрямовані на майбутнє, не можуть не опиратися на історичні прецеденти, яких в історії будь-якої країни багато і які формують особливості менталітету тієї чи іншої країни.

Виходячи із вище зазначеного, нами було визначено **мету цієї статті**: на основі узагальненого аналізу сучасних досліджень у галузі історії психології обґрунтувати їхню роль у вирішенні актуальних соціально значимих проблем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом історико-психологічна рефлексія почала свій розвиток уже на ранніх етапах історіогенезу, тоді, коли у людини виникло усвідомлення її історичної приналежності. Розвиток історико-психологічного знання в різних країнах істотно відрізнявся як хронологічними межами, так і спрямованістю питань, змісту ідей, які розглядалися.

В європейській науці виділення історико-психологічних проблем, а також перші спроби історико-еволюційного дослідження психіки виникли у другій половині XIX ст. (Г. Спенсер, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс, Х. Штейнталь, М. Лацарус, В. Вундт). Емпіричних досліджень на цьому етапі практично не було і розробки носили описовий характер.

Проблеми історичної психології у вітчизняній психології першої половини XX ст. розглядалися в роботах Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, А.Р. Лурія, Б.Д. Поршнева, В.А. Роменця, Л.І. Ациферової, О.М. Тутунджяна та ін. Так, Л.С. Виготський обґрунтував принцип культурно-історичної детермінації психіки, який став одним із базових у побудові наукової психології. У працях А.Р. Лурія була зроблена спроба

емпіричного вивчення історичного розвитку пізнавальних процесів. Становлення людини в ході антропогенезу і перших стадій історичного розвитку суспільства досліджував Б.Д. Поршнєв. Українським психологом В.А. Роменцем започатковано суб'єктно-вчинковий підхід у психології. На сучасному етапі психологія вчинку виступає як концепція, в якій її автори намагаються об'єднати гуманістичні ідеї з іншими, які виникли в минулому.

Однак зазначені роботи були поодинокими. І лише у 1970-ті роки було накопичено достатньо знань, які стали підґрунтям для виникнення історичної психології як міждисциплінарної галузі. Історичну психологію слід відрізнити від історії психології. Історія психології - одна із галузей психологічної науки, яка вивчає закономірності формування і розвитку поглядів на психіку на основі аналізу різних підходів до розуміння її природи, функцій і генезису [4]. В історії психології вивчається не сама психічна реальність, а уявлення про неї, якими вони були на різних етапах розвитку науки. Історична психологія – це теж галузь психології, однак вона вивчає розвиток психіки у соціально-історичному аспекті, досліджує співвідношення психічної діяльності та історично розвивального світу культури психологічних феноменів як чинників, що впливають на формування продуктів культури. Предметом історичної психології є психологічні особливості становлення пізнання, світосприймання, особистості, засвоєння людьми звичаїв та ритуалів у різні епохи (В. Вундт); закономірності соціогенезу вищих психічних функцій у їхньому загальному історичному розвитку; специфіка побудови свідомості в різних суспільно-економічних формаціях [3].

Сьогодні історична психологія є одним із найбільш перспективних напрямів розвитку психологічної науки, яка ставить і намагається відповісти на такі актуальні сьогодні запитання: як людина вписується в історію, творячи її, і як вона сама визначається нею у своєму психічному розвитку. Відповідь на ці запитання, у свою чергу, дає можливість отримати більш

коректне уявлення про сучасну людину, особистість в українському суспільстві.

Сучасний український дослідник І.Г. Белявський зазначав, що «історія науки – це історія людської спільноти, відповідно, сукупний результат її задумів і емоційних ставлень; надій і розчарувань; періодів мирного співіснування і нещадної боротьби, словом, всього того, що складає психологічну історію людства» [1; С. 41].

На нашу думку, ті глибинні зміни, які відбуваються сьогодні у всіх сферах сучасного суспільства, як ніколи потребують досліджень історичної психології. Змінюється система соціально-економічних стосунків, відбуваються серйозні трансформації у сфері духовного життя, у світогляді і свідомості людини. В цих умовах **важливо зрозуміти витоки** всіх сучасних подій, свого власного статусу і позиції, загострюється рефлексія відносно закономірностей і тенденцій історичного розвитку загалом.

Відомо, що у психології по-різному ставляться до впливу минулого на теперішнє. Одні вважають (З.Фрейд, зокрема), що психологічне теперішнє детерміновано минулим і для розуміння сучасної людини і прогнозування її майбутнього потрібно добре розбиратися в її минулому. Інші, зокрема А.Адлер, наполягають на детермінації майбутнім (цілями, життєвими планами, мріями). Однак, ніхто не стане заперечувати, що минуле присутнє у нашому житті у формі досвіду, у колективній пам'яті поколінь, наприклад, про голодомор, світову та афганську війну, радянське будівництво промислових гігантів тощо. І це не тільки стосується недавнього минулого, але і досвіду попередніх поколінь, який знайшов відображення в історії країни загалом, в конкретних сімейних історіях [6].

Мабуть, не дарма у практичній психології та психотерапії значне місце відводиться дослідженню та усвідомленню людиною власної історії. Адже, людина – це системоутворююча, інтегральна складова цілісного історичного процесу, його суб'єкт. Завдяки своїй активній діяльності, своєму ставленню

до дійсності людина творить і перетворює історію, є її головною рушійною силою. Будь-які суспільно-історичні перетворення, **вирішення тих чи інших соціальних проблем можливе тільки на основі їх усвідомлення і прийняття людиною**, її зацікавленості у їх здійсненні. Від активності людей, їхньої волі, характеру включеності в суспільне життя залежать результати і хід розвитку історії. Тому важливо зрозуміти, як людина вписується в історію на кожному етапі її розвитку, як вона реагує на суспільно-історичні процеси, що привносяться нею в історію і як на неї впливають ідеї, прагнення, переживання людей. А це звертає нас безпосередньо до дослідження психології в минулому.

Людина – не тільки суб'єкт історії, але одночасно є і її об'єктом, продуктом. За своєю природою людина є суспільною істотою – в суспільстві і у взаємодії з людьми, з культурою людина отримує умови і джерела свого розвитку, засвоює систему значень, формується як особистість. Людська психіка і її вищий продукт – свідомість – підпорядковуються, в першу чергу, історичним закономірностям (Л.С. Виготський). Створивши історію, людина виявляється органічно включеною в неї. Кожна людина несе в собі відбиток своєї культури, свого історичного часу. Зі зміною суспільства змінюється психологія людини – установки, цінності, потреби.

Крім того, заслуговує уваги і проблема співвідношення індивідуального і колективного в житті окремої людини. Здобуваючи життєвий досвід, людина розширює свої попередні знання і підвищує свою готовність орієнтуватися в складних або неочікуваних ситуаціях. Вирішуючи будь-яку проблему, ми свідомо чи несвідомо відтворюємо норми і форми діяльності, одержані в минулому, трансформуємо відповідно до нових умов загальнолюдський досвід, який є потужним еволюційним ресурсом розвитку людини і суспільства. Нашарування «життєвих практик» у соціумі об'єктивує соціальне значення індивідуальних життєвих зразків (вдалих-невдалих кар'єр, міграцій, стратегій виживання тощо), створюючи і розвиваючи «банк» соціального досвіду [6]. Таким чином, в понятті досвіду

закладений подвійний часовий горизонт минулого і майбутнього. Досвід створює такі типізації, які одночасно закріплюють і «розбавляють» минулі фіксації події для використання в майбутньому. Історико-психологічний аналіз сприятиме перетворенню цього процесу у свідомо контрольований і керований, тим самим істотно розширюючи суб'єктивно-особистісний простір людини, збільшуючи її пізнавальні і перетворювально-діяльнісні потенціали у взаємодії зі світом. Х. Ортега-і-Гассет пише: «Навчимося, однак, витягувати з минулого, якщо не позитивний, то хоча б негативний досвід. Минуле не надоумить, що робити, але підкаже, чого уникати» [5; С. 311].

Очевидно, що недооцінка психологічної складової в реальному історичному процесі може спричинити серйозні наслідки в практичному плані. **Виникає дисгармонія суспільно-історичного і психологічного планів розвитку, що є джерелом розвитку соціальних протиріч і конфліктів, зумовлює негативне або індіферентне ставлення людини до дійсності, її соціальну пасивність.** Одним із основних факторів, які призводять до цього, на думку психологів є загострене відчуття безсилля, деіндивідуалізація, розмитість групової належності (несформованість або втрата національної ідентичності).

Ця проблема раніше не розглядалася в нашій країні. На нашу думку, частково це можна пояснити тим, що були відсутні якісні відмінності в соціальних позиціях і інтересах різних суспільних груп, що в свою чергу, виключало соціальне протиріччя і визначало відносну стабільність суспільства. Друга причина – у формах управління суспільством, серед яких домінували адміністративно-командні методи і ігнорувалися соціально-психологічні фактори. І, нарешті, важливою обставиною, яка визначила неухвагу до цієї проблеми, є пануюча в нашій країні ідеологія з характерним для неї принципом економічного детермінізму. Головна увага при вирішенні питань суспільного розвитку зверталася на економічні, виробничі стосунки, які розглядалися як головні, онтологічно первинні. Всі інші підструктури

суспільства були вторинними надбудовами. Як писав з цього приводу М. Бердяєв, «все життя... вся духовна культура, вся людська культура.... є лише відображення, рефлекс, а не справжня реальність. Відбувається ... процес обездушування історії...» (Бердяєв М.А., 1990).

В сучасних умовах, коли суспільство перетворюється у своїй основі, стає мобільним, втрачає однорідність, а благополуччя людини залежить від її активності, ігнорування психологічного фактору стає неможливим. У зв'язку з цим, ми вважаємо, що історико-психологічні дослідження можуть значно оптимізувати процес вирішення актуальних соціально значимих проблем.

Серед ключових проблем нашого суспільства ми виділяємо **проблему формування та розвитку цілісної, здорової особистості, обов'язковою умовою якого є адекватне самовизначення (хто я? чи можу я себе поважати, любити?) та самоідентичність**, яка, у свою чергу, нерозривно пов'язана із соціальною та національною ідентичністю. На нашу думку, осмислення та прийняття нашого минулого, нашої історії слугують не лише засобом саморозуміння, а й саморозвитку, само проектування, що має стати змістом виховного процесу та науково-практичних досліджень. Як зазначає Н.В. Чепелева, не лише світ породжує текст, а й текст породжує світ, а значить і людину в ньому [7].

Відомо, що одним із важливих механізмів соціалізації людини є ідентифікація з тими або іншими соціальними суб'єктами, особистостями, які соціум визначає, як історичні. Традиційно під історичною особистістю розуміють видатного державного, громадського чи національного діяча, який значно впливає на хід соціально- і культурно-історичних подій, визначає на багато років наперед шляхи розвитку народу, нації, держави. Історична особистість своєю масштабно-перетворювальною соціально-культурною діяльністю вносить масштабні перспективні зміни в життя соціуму, залишаючи непересічний духовний вплив на нащадків і незабутній вплив у пам'яті майбутніх поколінь [2]. На кого сьогодні орієнтується сучасна молодь? на яких конкретних історичних особистостях виховується? Чи може

їх назвати? Хто це буде і скільки їх буде? Завідувач кафедри соціальної і прикладної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова, професор В.І. Подшивалкіна вважає, що у своєму формуванні сучасна особистість орієнтується на різних соціальних суб'єктів, які, загалом, можуть викликати амбівалентне ставлення (наприклад, Едіт Піаф, Володимир Висоцький, які були творчо обдарованими і продуктивними людьми, однак вживали речовини, які руйнували їх, як особистостей) [6]. На нашу думку, ця серйозна проблема пов'язана з недостатньою рефлексією психологічних особливостей попередніх поколінь, вирішення якої буде значно залежати від конкретних та глибоких історико-психологічних досліджень.

На етапі розбудови незалежної держави і національної школи в Україні особливого значення набуває **проблема ідеалу**. Ми сьогодні говоримо про формування духовності і сучасна освіта декларує це в якості ключових її завдань. Однак, відомо, що духовність визначається багатьма факторами. Так, у самосвідомості особистості співіснують моральні, професійні, естетичні та релігійні ідеали, які сьогодні значною мірою втрачені, і цей факт визнають багато сучасних учених [2]. Для вирішення цього завдання важливо пам'ятати і враховувати той факт, що людина – це представник певної епохи, суспільства, народу, нації, а її суспільне буття – це історичне буття. Це допоможе усвідомити, що у певні періоди розвитку вітчизняної психології національна, релігійна сутність людини ігнорувалися. І сьогодні це стало суспільною трагедією, наслідком якої є духовно-моральна та соціально-економічна кризи. Адже відомо, що втрата ідеалів розхитує стабільність суспільного життя.

Важливо пригадати основні функції ідеалу, серед яких вчені виділяють гностичну, регулятивну, аксіологічну, інтеграційну, перцептивну та орієнтувально-стратегічну [2]. На нашу думку, ці функції можуть реалізуватися в моральних уявленнях і поняттях за умови інтеграції історичного досвіду народу в структурі самосвідомості особистості.

На кінець, сьогодні різні освітні системи потребують модернізованої прикладної вікової та педагогічної психології, що, в свою чергу, зумовлює необхідність створення нової академічної теорії, без якої неможлива психолого-педагогічна практика. Отже, історико-психологічні дослідження значно сприятимуть відтворенню, реконструкції основних культурних шарів духовної пам'яті українського народу та виявлення його духовного потенціалу.

Все сказане переконливо свідчить про актуальність історико-психологічних досліджень та їх значимість у вирішенні сучасних соціально значимих проблем.

Поряд із практичним значенням історико-психологічні дослідження мають і серйозне **теоретичне значення:**

- 1) з їх допомогою вивчаються історичні детермінанти розвитку психіки (як індивідуальної, так і колективної), вивчаються вищі рівні психіки – соціально-історична свідомість, як реальність, яка пов'язує людину із суспільством загалом;
- 2) історико-психологічні дослідження дадуть можливість розробити психологічний портрет епохи, дослідити динаміку його змін в обраний період, відокремити успадковані елементи, дослідити зародження нових. Історичною епохою прийнято називати проміжок часу, який ознаменувався значними перетвореннями в суспільстві, змінивши щабель його історичного розвитку. Такі перетворення неодмінно пов'язані з помітною зміною у психіці, як окремої особистості, так і цілого народу, що впливає на динаміку психічного розвитку всього суспільства. Більше того, в сучасних наукових дослідженнях виявлено, що для кожної епохи існують свої психічні домінанти, а їхні закономірності впливають на сприймання тих або інших економічних і політичних змін, зумовлюють хід історичного процесу [2];

- 3) історико-психологічні дослідження дадуть змогу наблизитися до створення моделі соціогенезу для певного відрізка історичного часу, що, у свою чергу, закладе основи для наукового прогнозування змін у суспільстві внаслідок певних перетворень;
- 4) розглядаючи людину в контексті історії, як процесу, який постійно розвивається і змінюється, ми маємо справу з динамічними аспектами психічного світу і вивчаємо історіогенез людства і людини. Тим самим історико-психологічні дослідження сприяють розвитку генетичної психології;
- 5) на кінець, в руслі історико-психологічних досліджень виникають широкі можливості для вивчення людини як активної, діючої істоти, яка втілює і об'єктивує свої психологічні властивості в продукти діяльності і вивчається за цими продуктами. Таким чином, набуде подальшого розвитку суб'єктно-діяльнісний підхід, який розвивався у працях С.Л. Рубінштейна, А.В. Брушлинського, К.А. Абульханової-Славської, І.Г. Белявського, В.А. Роменця, В.А. Татенко.

Висновок. Таким чином, історико-психологічні дослідження в даний час відкривають нові горизонти не тільки в сучасній психології, але й у сферах сучасного життя. В минулому – витоки багатьох проблем, які хвилюють нас сьогодні. Психічний світ наших попередників не належить виключно своєму часу; він зберігає слід у культурі і психіці сучасної людини, в її пам'яті, менталітеті, віруваннях, звичаях, стереотипах поведінки (К.Юнг). Звертаючись до історичної психології, ми, таким чином, отримуємо можливість виявити джерела, експлікувати і дослідити ті феномени психічного життя, які несемо в собі імпліцитно і відтворюємо в різних обставинах, часто не усвідомлюючи їхню природу і зміст.

Наша країна знаходиться сьогодні в зоні так званих «історичних біфуркацій». І те, в якому напрямку буде відбуватися подальший розвиток нашого суспільства, багато в чому залежить від того, які уроки ми зможемо

винести з нашого історичного минулого, оскільки, як було показано, багато труднощів, які ми переживаємо сьогодні, зумовлені саме недостатнім врахуванням особливостей менталітету нашого народу, його ставлення до тих історичних інновацій, які вводяться в наше життя.

Отже, все сказане дає можливість констатувати теоретичну і практичну значимість, евристичні і прогностичні можливості історико-психологічних досліджень.

Список використаних джерел:

1. Белявский И.Г. Лекции по истории психологи [Текст]: учебное пособие / И. Г. Белявский; науч.ред. В.Е. Круглов. – Одесса: Астропринт, 2004. – 447 с.
2. Данилюк І.В., Мацейків М.А. Проблеми історичної психології у сучасний період розвитку / І.В. Данилюк, М.А. Мацейків // Матеріали інтернет-конференції «Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки», м. Одеса, 02 лютого 2012 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://forum.onu.edu.ua/index.php?topic=5075.0;wap2>
3. Киричук О.В. Основи психології [Текст]: навчальний посібник / О.В. Киричук. - Київ: Либідь, 2006. - 632 с.
4. Марцинковская Т.Д. История психологии [Текст]: учебное пособие / Т.Д. Марцинковская. - М.: Академия, 2004. - 544 с.
5. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? [Текст]: Лекции / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: Наука, 1991. – 411 с.
6. Подшивалкина В.И. Развитие исторической психологии и вызовы современности к психологической науке / В.И. Подшивалкина // Матеріали інтернет-конференції «Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки», м. Одеса, 02 лютого 2012 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://forum.onu.edu.ua/index.php?topic=5113.0>

7. Чепелева Н.В. Розуміння та інтерпретація особистого досвіду у контексті психологічної герменевтики [Текст] / Н.В. Чепелева // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Вип. 12 «Сучасні дослідження когнітивної психології». – Острог, 2009. – С. 8 – 22.